

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ

ПЕДАГОГІКА ТА ПСИХОЛОГІЯ

Збірник наукових праць
Випуск 57

За загальною редакцією:
академіка І. Ф. Прокопенка,
д-ра пед. наук, професора С. Т. Золотухіної

Харків-2017

ЕТАПИ РОЗВИТКУ РИТОРИКИ ЯК НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ В УКРАЇНІ

© Ткаченко Л. П., 2017
<http://orcid.org/0000-0002-6375-3558>
<https://doi.org/10.5281/zenodo.843483>

У статті визначено й обґрунтовано етапи, виявлено провідні тенденції розвитку риторики як навчальної дисципліни в різних навчальних закладах України в період з XVI по XX століття. Перший етап позначено появою якісно нових для України освітніх закладів – братських шкіл. Другий етап утвердження та розвитку риторики як навчального предмета в Києво-Могилянській академії та православних колежіумах. Третій – етап активної розробки риторичної проблематики та розвиток риторики в університетській освіті. Четвертий – етап критики і занепаду риторики як навчальної дисципліни. П'ятий – етап поновлення риторики як навчальної дисципліни в радянській системі освіти. Переважає навчання агітаційних промов, складання лозунгів, прославлення діяльності партії та уряду. Шостий – етап актуалізації риторичної підготовки в професійній освіті. У другій половині XX століття посилюється інтерес до публічного мовлення. Це пов'язано зі змінами у суспільно-політичному житті країни, яка активно переймалася процесами перебудови, розширенням кола міжнародного співробітництва, появою нових суспільно-значущих проектів.

Ключові слова: *риторика, етап, критерії, підручник, проблематика, компонент, методика, форми, красномовство.*

Ткаченко Л. П. Этапы развития риторики как учебной дисциплины в Украине.

В статье определены и обоснованы этапы, выявлены ведущие тенденции развития риторики как учебной дисциплины в различных учебных заведениях Украины в период с XVI по XX век. Первый этап обозначен появлением качественно новых для Украины образовательных учреждений – братских школ. Второй этап утверждения и развития риторики как учебного предмета в Киево-Могилянской академии и православных коллежумах. Третий – этап активной разработки риторической проблематики и развитие риторики в университетском образовании. Четвертый – этап критики и упадка риторики как учебной дисциплины. Пятый – этап возобновления риторики как учебной дисциплины в советской системе образования. Преобладает обучение агитационным речам, составление лозунгов, прославления деятельности партии и правительства. Шестой – этап актуализации риторической подготовки в профессиональном образовании. Во второй половине XX века

усиливается интерес к публичной речи. Это связано с изменениями в общественно-политической жизни страны, которая активно занималась процессами перестройки, расширением круга международного сотрудничества, появлением новых общественно-значимых проектов.

Ключевые слова: риторика, этап, критерии, учебник, проблематика, компонент, методика, формы, красноречие.

Tkachenko L. P. Stages of development of rituary as an educational discipline in Ukraine.

The article defines and substantiates the stages, reveals the leading tendencies of development of rhetoric as a discipline in various educational institutions of Ukraine in the period from XVI to XX century. The first stage is marked by the emergence of qualitatively new educational institutions in Ukraine - fraternal schools. All system of rhetoric education was based on constant repetitions, included a survey on theoretical issues of rhetoric, public speeches, disputes and examinations were aimed at preparing graduates for future public activities. The second stage of the establishment and development of rhetoric as a subject in the Kyiv-Mohyla Academy and Orthodox Collegiums. The following features of it are defined: the expansion of the content of the program material, the process of education is clearly divided into theoretical and practical classes, teachers become the authors of textbooks on rhetoric, which take into account Ukrainian mentality, and diversify the forms of work in classes. Teachers of the Orthodox Colleges have significantly diversified the forms of work in rhetoric classes: dialogues, recitation, debate, participation in plays contributed to the development of oratory, literary abilities of students. The third stage is the active development of rhetorical issues and the development of rhetoric in university education. After the adoption of the new curriculum in 1804, the university education significantly expanded the boundaries of teaching humanities (including linguistic) disciplines. Students were encouraged to find interesting folk forms, study folk traditions, support ritual and calendar holidays, which formed the basis of rhetorical skills. The fourth stage is the critique and decline of rhetoric as a discipline. It is noted that the change in attitude towards rhetoric in the middle of the XIX century is explained by a whole set of reasons, first of all its politicization. In Ukraine, it was discredited as a discipline which supports the institute of power. The fifth stage is the renewal of rhetoric as a discipline in the Soviet system of education. The prevalence is the training of campaigning speeches, slogans, and the celebration of party and government activities. This stage did not diversify the forms and methods of teaching, the content was expanded as a result of a thorough study of the Marxist-Leninist theory. The sixth stage is the actualization of rhetorical training in vocational education. In the second half of the twentieth century, interest in public broadcasting was increasing. This was due to changes in the socio-political life of the country, which were actively concerned with the processes of restructuring, the expansion of international cooperation, the emergence of new socially significant projects.

Key words: *rhetoric, stage, criteria, textbook, problems, component, method, form, eloquence.*

Постановка проблеми. Демократизація освітніх процесів в Україні викликала якісно нові зміни в сучасній системі освіти. Підвищилися вимоги до професійної підготовки майбутніх фахівців різних галузей, що викликало оновлення навчальних планів та програм. Поряд з інноваційними навчальними дисциплінами, що викликані до життя реаліями сьогодення – основи телекомунікації, комп'ютерні мережі, дистанційні освітні системи тощо – актуальними стають дисципліни, спрямовані на особистісний розвиток фахівця, формування його інтелектуально творчого потенціалу. Саме до таких дисциплін належить риторика. Безсумнівно, цей курс потребує нових підходів у навчанні. Однак, історія вітчизняної педагогіки накопичила цікавий фактичний матеріал, що може слугувати основою для сучасних курсів.

Аналіз актуальних досліджень. Риторика належить до тих навчальних дисциплін, які викликають зацікавлення науковців. І хоча за певних суспільно-політичних умов в Україні тривалий час не розроблялася риторична проблематика, інтерес до неї не згасав. Загальновідомі ґрунтовні дослідження з риторики Ф. Бацевича, Т. Космеди, З. Куньч, Л. Мацько, Г. Сагач, які висвітлюють науково-теоретичні аспекти; чимало цікавого знаходимо в роботах С. Кагамлик, З. Хижняк, Т. Шевченко та інших, що розглядають роботу різних навчальних закладів того періоду й аналізують навчальний процес у цілому і риторику як навчальну дисципліну зокрема. Важливою для нас є робота В. Маслюка «Латиномовні поетики і риторики XVII – XVIII ст.», яка розкриває зміст тогочасних курсів. Однак, цілісного дослідження, що мало б широкі хронологічні межі й розкривала б процес розвитку риторики як навчальної дисципліни на теренах України до цього часу не було.

Мета статті полягає у науковому обґрунтуванні етапів становлення риторики як навчальної дисципліни в різних навчальних закладах України в період з XVI до XX століття.

Виклад основного матеріалу. Проведений історико-педагогічний аналіз дозволив обґрунтувати шість етапів розвитку риторики як навчальної дисципліни. Ми визначили такі критерії для обґрунтування етапів: соціально-економічні й політичні особливості, що ставали об'єктивними чинниками для

започаткування нових освітніх парадигм та проведення реформ; особливості урядової політики в галузі вищої освіти, що були відображені в статутах братських шкіл, університетських статутах, розпорядженнях, циркулярах Міністерства народної освіти та визначали її змістове наповнення; світоглядні орієнтири вітчизняної освіченої еліти, позиції громадських діячів, педагогів, риторів, критиків, письменників.

Перший етап (1572-1658) – етап зародження та становлення нової риторичної традиції в освіті. Нову сторінку в історії української національної освіти відкрили братські школи. Вони готували до майбутньої практичної діяльності публічних діячів, канцеляристів, правників, теологів, адміністративну старшину. Програма братських шкіл передбачала вивчення граматичних класів (інфіма, граматика, синтаксис) та гуманістичних (поетика, риторика). Викладання риторики розпочиналося ще в другому півріччі класу граматики і продовжувалося у класі риторики. По-перше, ораторська вправність була потрібна, щоб пропагувати кращі традиції шкіл. По-друге, братські школи мали гостру потребу в нових педагогічних кадрах, їх зазвичай вибирали з кращих випускників, а це вимагало не тільки знань, а й умінь ці знання передати. По-третє, європейська парадигма освіти була новою для українських земель, що вимагало постійного пошуку нових форм роботи, методів викладання, а курс риторики якраз давав таку можливість. Рекомендувалося також проводити бесіди і диспути з різних питань. Учні братських шкіл брали участь в інсценуванні, декламаціях, драматичних виставах. Поряд з народними дійствами (ігри, хороводи, ритуали і побутові обряди) у братських школах виникає й розвивається драматичне мистецтво. Дослідник С. Сірополко зазначає, що діяльність братських шкіл - перший досвід організації роботи школи на основі класно-урочної системи. Для вивчення риторики учнів ділили на три групи, з якими проводили різну за змістом роботу: одні вчилися розпізнавати античних авторів, риторичні фігури, інші - читати і вчити напам'ять різні тексти, пояснювати прочитане, треті – розмірковувати, складати промови на різні потреби життя (похвальні, похоронні, релігійні), тренувалися в написанні епіграм, епітафій, од, елегій, поем тощо. Уся система навчання риторики базувалася на постійних повторюваннях, передбачала опитування з теоретичних питань риторики, виголошення публічних виступів, диспути та іспити спрямовувались

на підготовку випускників до майбутньої публічної діяльності. Зауважимо, що в Україні виникли не слов'яно-грецькі, а слов'яно-греко-латинські школи, бо знання грецької мови сприяло засвоєнню античної спадщини та греко-візантійських християнських джерел, а знання латини допомагало приєднатися до тогочасної європейської науки. І хоча з латиною асоціювалося все польське та католицьке, її вивчали, щоб бути готовим до вправних, обґрунтованих ідеологічних дискусій [5, с. 23-70].

Окремо хотілося б зупинитися на забезпеченні братських шкіл підручниками, оскільки вони стали основою навчального процесу. До нас дійшла значна кількість підручників граматики створених діячами братських шкіл Арсенієм Еласонським, Лаврентієм Зизанієм, Мелетієм Смотрицьким. Перевага надавалася слов'янській та українській книжній мові, саме в цьому організатори братських шкіл бачили засіб залучення до навчання простого народу. Цей період розвитку риторики позначено ще й появою рукописних збірок повчань нового типу, так званих учительних Євангеліїв, що містили промови повчання на теми певних євангельських місць. Зразками для таких промов стали тлумачення Євангелія, здійснені патріархом Каллістом. Поява таких збірок значно популяризувала такі види промов, як: слово, проповідь, повчання. Щодо змісту цих орацій, то в них разом з приписами християнського віровчення й повчання в дусі церковної моралі стало виразно помітне занепокоєння долею батьківщини. Так, відомий діяч братського руху Кирило Ставровецький писав у своєму учительному Євангелії, що заможні люди могли б частину своїх статків пустити на розвиток науки і ганьбив тих земляків, які соромилися свого українського походження. Структура промов того часу спиралася на античні зразки. Українські проповіді були довільними, без особливих риторичних «хитрощів», що свідчить про те, що відбувався етап зародження нових традицій в освіті та становлення риторики як навчальної дисципліни в ній.

Другий етап (1659-1803) – етап утвердження та розвитку риторики як навчального предмета в Києво-Могилянській академії та православних колегіумах. Вищим навчальним закладом, оплотом боротьби українського народу проти католицької агресії, основним освітнім і культурним центром України стала у зазначений період Києво-Могилянська академія. В академії зосередилися кращі науково-педагогічні сили України, які намагалися піднести

рівень навчання і виховання учнів. Навчальний план академії передбачав вивчення слов'янської, грецької, латинської і польської мов, значна увага приділялася «семи вільним наукам» - граматиці, риторичі, діалектиці, арифметиці, геометрії, астрономії та музиці. У двох середніх класах (піїтика і риторика) багато уваги приділялося теорії і практиці складання віршів, промов, поглиблювалися мовленнєві знання. Дослідник Д. Наливайко зазначає, що здобувши ґрунтовну філологічну підготовку та оволодівши іноземними мовами студенти переходили до класів поетики (1 рік) та риторичи (1 рік), де прилучалися до справжньої гуманітарної освіти. Поетика і риторика певний час викладалися нероздільно, оскільки розглядалися як засіб опанування знаннями словесності, літератури й красномовства [3]. Однак, вагома розробка античної спадщини дозволила виділити риторичу як окремий предмет, що базувався на «Риторичі» Арістотеля та був доповнений ренесансними італійськими риторичами. Першим виділив курс риторичи окремо Йосиф Кононович-Горбацький. Найдавнішим відомим підручником, складеним українським автором, за яким читалася риторика в Києво-Могилянській академії, був його курс «Оратор Могилянський», прочитаний ним у 1635 р. Написано його латинською мовою за зразком твору римського філософа, письменника й оратора I ст. до н.е. Марка Тулія Цицерона «Поділи ораторські». До його курсу риторичи входив також курс діалектичч «Вступ до дослідження діалектиччого вчення». Таким чином, можна стверджувати, що на відміну від братських шкіл, Києво-Могилянська академія значно розширила зміст навчання риторичи, відійшовши від примітивного наслідування зразкових промов, заклала основи теоретичних засад риторичи та урізноманітнила викладання її як навчальної дисципліни.

Традиції Києво-Могилянської академії перейняли православні колегіуми: Чернігівський, Харківський, Переяславський. Дослідниця Л. Посохова наголошує, що православні колегіуми України кінця XVII-XVIII століть представляли собою культурно-освітній феномен перехідного типу, уособлювали синтез освітніх та культурних традицій межуючих епох [4]. Києво-Могилянська академія та православні колегіуми України кінця XVII-XVIII століть мали риси як спеціально церковної, так й світської (за своєю сутністю університетської) освіти. За свідченнями дослідників, курси риторичи користувалися найбільшою популярністю. За програмами колегіумів вивчалися

теоретичні засади красномовства та велися практичні заняття, де студентів навчали складати і проголошувати промови, проповіді, писати листи тощо. Викладачі у своїх курсах спиралися на традиції античного красномовства, а також середньовічних, ренесансних авторитетів. За традицією Києво-Могилянської академії курси риторики в кожному колегіумі читалися за власними підручниками: у Чернігівському першим відомим підручником був курс риторики “Clavis scientiarum” (“Ключ знання”) Антонія Стаховського, у Харківському – курс красномовства протоієрея Василя Фотієва, у Переяславському – риторика викладалася за курсом чернігівської риторики 1708 р., що містив особливий розділ “Conclusiones” (“Конклюдії”) невідомого автора. Викладачі православних колегіумів значно урізноманітнили форми роботи на заняттях з риторики: діалоги, декламації, диспути, участь у п’єсах сприяли розвитку ораторських, літературних здібностей студентів. За свідченнями істориків [3; 4; 5] студенти колегіумів активно залучалися до громадського життя міст: вітали визначних гостей, читали проповіді у церквах та монастирях, виголошували промови на морально-етичні теми тощо.

Отже, другий етап розвитку риторики як навчальної дисципліни має такі особливості: розширення змісту програмового матеріалу, процес навчання чітко поділено на теоретичні та практичні заняття, викладачі стають авторами навчальних посібників з риторики, що враховують українську ментальність, урізноманітнюються форми роботи на заняттях.

Третій етап (1804-1887) – етап активної розробки риторичної проблематики та розвиток риторики в університетській освіті. Перше покоління харківських професорів-філологів було представлено вченими, які стояли на рівні європейської науки: І. Рижський, І. Срезневський, І. Кронеберг, В. Маслович, О. Склабовський. Перший ректор Харківського університету І. Рижський обрав для публічного свого представлення університетській громаді лекцію з основ красномовства. Для потреб університетської освіти ним було перевидано підручник «Опыт риторики» (1809). «Риторика» І. Рижського складалася з чотирьох частин. Перша частина - «О совершенствах слова, которые происходят от выражений, или об украшении», присвячена чистоті мови. Друга частина називається «О совершенствах слова, которые происходят от мыслей, или об изобретении». У третій частині «О расположении и о различных родах прозаических

сочинений» представлена теорія жанрів прозової літератури XVIII століття. У четвертій частині «О слоге, или о совершенствах слога» розглядаються проблеми досконалого мовлення. Перевагами університетської риторики є безпосередній зв'язок з мовною та творчою практикою діячів XVIII століття (поетів, прозаїків, учених). Виклад теоретичного матеріалу супроводжується прекрасними літературними ілюстраціями - прикладами з творів літераторів того часу. Як відзначають дослідники, риторика І.С. Рижського є фактично теоретичною стилістикою літературної мови XVIII століття [7]. Саме з цього періоду починається системний характер наукових досліджень риторики, з'являються ґрунтовні концептуально виважені риторичні праці, які визначають перспективу й подальший розвиток цієї галузі гуманітарного знання, риторика поступово змінює свій предмет досліджень. Якщо до кінця XVIII століття курс риторики мав на меті складання досконалої промови за трискладовою схемою (винайти, розташувати, виголосити), то університетська освіта стала опікуватися смислотворенням тексту, добром влучного слова, аргументованістю промови, освіченістю оратора. Відбулися зміни й у процесі навчання: обов'язковими стали лекції про теорію ораторського мистецтва, ведення студентами конспектів, занотовування цитат, студенти залучалися до практики публічних дискусій, обговорень тощо.

Традиції розвитку риторики продовжив Київський університет Св. Володимира. Варто зазначити, що саме у цей період складається класичний російський курс теорії словесності. Популярними були навчальні курси та підручники М. Кошанського, Ф. Мерзлякова, М. Сперанського. Однак, вчені цього університету В. Антонович, М. Драгоманов, М. Максимович, М. Старицький та інші обстоювали ідею залучення в навчальний процес риторики етнографічної спадщини. Студентів спонукали до пошуку цікавих фольклорних форм, вивчення народних традицій, підтримки обрядово-календарних свят, що лягало в основу риторичної вправності.

Новоросійський університет виник на базі Рішельєвського ліцею, де курс риторики викладав відомий ритор К. Зеленецький. Ним було розроблено найбільш важливі практичні поради для молодих ораторів, як викладач-практик К. Зеленецький пов'язав розвиток усного й писемного мовлення, запровадив систему письмових вправ з риторики.

Отже, університетська освіта поступово переходить до вивчення курсів теорії словесності й відсуває проблематику риторики.

Четвертий етап (1888–1918) – етап критики і занепаду риторики як навчальної дисципліни. Зміна ставлення до риторики в середині XIX ст. пояснюється цілим комплексом причин, насамперед її політизованістю. В Україні вона була дискредитована як навчальна дисципліна, що підтримує інститут влади: студентів змушували укладати урочисті промови, похвальні оди, навчали клішованого мовлення, у той час, коли вже стали загальновідомими утиски та прояви агресивної реакції влади. У слова «риторика» сформувалося значення «зовні красива, пихата мова», тоді ж взяла гору її критика як теоретичної та навчальної дисципліни. До цього часу вона вже не могла відігравати роль «цариці наук», узагальнюючої гуманітарної дисципліни. Від неї відійшли поетика, стилістика, інші мовознавчі науки, саме ж викладання риторики ставало все більш догматичним. Відомим критиком риторики став В. Белінський. Його нищівна рецензія на підручник риторики М. Кошанського (перевидання 1844 р.) поклала початок скептичного ставлення до риторики як навчальної дисципліни [1]. Критик зазначав, що не можна описати словами того, що належить до категорії мистецтва, якщо ж риторика – це мистецтво, то чого ж вона має прагматичну мету. Відомою є його порада не писати риторик. Утім, його стиль теж зазнав впливу риторики, як і стилі письменників-класиків, бо вони мали класичну освіту. З 1852 року викладання риторики у ліцях, гімназіях та університетах зійшло нанівець. Однак, варто зазначити, що саме в цей період виникає потреба в яскравих ораторах, що зумовлено революційними подіями в імперії, появою нових політичних сил, новими формами словесної взаємодії (сходки, мітинги, полемічні революційні гуртки). Суспільство потребувало «нового слова» і стара схоластична риторика дати його не могла. Зважаючи на визначені нами тенденції, у цей період не з'явилося жодного посібника з риторики.

П'ятий етап (1919–1980) – етап поновлення риторики як навчальної дисципліни в радянській системі освіти. Прихід до влади більшовиків у жовтні 1917 року певною мірою може бути пояснений і їхньою «риторичною перемогою» над іншими партіями. Як зазначає фахівець в галузі політичної риторики Г. Хазагеров, на початковому етапі розвитку партії більшовиків були вироблені дві основні форми застосування риторики: пропаганда (поширення

марксистських ідей у вузькому колі соратників і потенційних політичних прихильників) і агітація (робота з широкими народними масами). Через ідеологічні розбіжності серед самих революціонерів і наявності в їхньому середовищі кількох політичних груп постійно потрібно застосування риторичних умінь [6]. Зауважимо, що риторика як навчальна дисципліна не була поновлена в системі середньої освіти. Але в 1919 році в Петрограді відкривається Інститут Живого слова, що має на меті підготовку пропагандистів, агітаторів, військових комісарів для потреб радянської влади. Цих фахівців починають навчати фактично ідеологічній риторичній. З 20-х років ХХ століття курс риторики починають викладати на юридичних факультетах університетів, а з середини ХХ століття для майбутніх журналістів. Переважає навчання агітаційних промов, складання лозунгів, прославлення діяльності партії та уряду. Цей етап не урізноманітнив форм і методів навчання, зміст було розширено внаслідок ґрунтовного вивчення марксистсько-ленінської теорії. Поширеними стають посібники типу «Слово пропагандиста», «На допомогу лектору» тощо. У 30-х роках з'являється кілька посібників і наукових статей із теорії акторського мистецтва, які опосередковано торкаються проблем риторики, відомою стає система К. Станіславського.

Шостий етап (1981–1991) – етап актуалізації риторичної підготовки в професійній освіті. У другій половині ХХ століття посилюється інтерес до публічного мовлення. Це пов'язано зі змінами у суспільно-політичному житті країни, яка активно переймалася процесами перебудови, розширенням кола міжнародного співробітництва, появою нових суспільно-значущих проектів на радіо та телебаченні (програми «Взгляд», «Прожектор перестройки», «Село і люди», «Свічадо», телемости зі США, Канадою, Європою). Поступове зростання демократичних тенденцій суспільно-політичного життя сприяли актуалізації мовно-риторичних умінь професійного характеру: з'явився попит на політичних діячів, публіцистів, журналістів, педагогів нової формації, молодішої генерації інтелігентів, які могли б сміливо, по-новому висвітлювати події й спонукати до дій словом. Відповідно у вищих навчальних закладах з'являються курси ораторського мистецтва та галузевих риторик (судова, політична, академічна, ділова тощо). З'являються посібники з риторики українською мовою – «Основи риторики» С. Гурвич, В. Погорілко, М. Герман, «Загальна риторика: сучасна інтерпретація» Г. Сагач, О. Юніна.

Змістове наповнення курсу передбачало вивчення історії та теорії риторики, а практичні заняття орієнтувалися на фахову проблематику. Процес навчання став максимально імітувати професійну діяльність, що сприяло введенню нових форм роботи: семінарів, тренінгів, практикумів, дебатів тощо.

Висновки. Отже, упродовж XVI-XX століття риторика як навчальна дисципліна постійно перебувала в програмах різних закладів освіти України (від братських шкіл до університетів). Суспільно-політичні, соціально-економічні, урядові реформи в галузі вищої освіти сприяли уточненню змісту та розширенню форм і методів навчання. Проте постійна розбудова системи освіти, зміни в освітній політиці, контрреформи уряду, недоліки в методиці навчання риторики стали приводом до зниження авторитету навчальної дисципліни. Однак, суспільна значущість цього навчального предмета сприяла постійному оновленню його змісту, розширенню кола завдань і цілей.

Література

1. Белинский В.Г. Общая риторика Н.Ф. Кошанского (Рецензия) // Белинский В.Г. Полн. собр. соч. в 13 т., Т. 8. – М.: АН СССР, 1995. – С. 506–598.
2. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К.: АТ Обереги, 1992. – 80 с.
3. Наливайко Д.С. Становлення нової жанрової системи в українській літературі доби бароко // Українське бароко. Матеріали I конгресу міжнародної асоціації українців. — К., 1993. – С. 12-21
4. Посохова Л.Ю. Зв'язки Харківського колегіуму з духовними та світськими навчальними закладами [Електронний ресурс] // 3 Сумцовські читання: Конференція, присвячена 95-річчю XII Археологічного з'їзду. - Харків, 1997. - Режим доступу : <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1997/article.html?n=623>
5. Сірополко С.О. Історія Освіти на Україні. – К., 1991. – С. 23-70.
6. Хазагеров Г.Г. Политическая риторика. – М.: Никколо-Медиа, 2002. – 185 с.
7. Черемська О. Витоки Харківської філологічної школи і Потебнянські національно-мовні традиції // Українська мова. – 2016. – № 2. – С. 92-110.